

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

На правах рукопису

МАРЦИНЮК Ігор Михайлович

**КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРІЇ А.ТОЙНБІ
І ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІОГРАФІЯ**

07.00.06 - історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

**дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

Київ-1997

Дисертацією в рукопис

Робота виконана в Черкаському інженерно-технологічному
інституті

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор
БУШИН Микола Іванович

Офіційні опоненти:

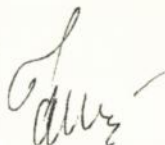
1. Доктор історичних наук, професор САРБЕЙ Віталій Григорович
 2. Доктор історичних наук, в.о. професора ТАРАН Лідія Валентинівна
- Провідна установа – Київський Національний університет імені
Т.Шевченка.

Захист відбудеться "25" "Квітня" 1997р. о 1400 год.
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 50.17.01
в Інституті історії України НАН України /адреса: 252 001, Київ-І,
вул.М.Грушевського, 4/.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту історії
України НАН України /адреса: 252 001, Київ-І, вул.Грушевського, 4/.

Автореферат розісланий "25" "Березня" 1997р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук

ШИП Н.А.

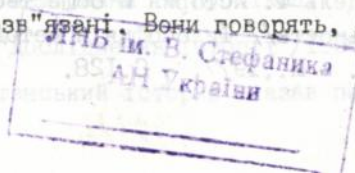
ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00752112 (1)

I. Загальна характеристика дисертації.

Наукове значення і актуальність теми. Інтерес до методологічної та історіографічної проблематики – одна з головних рис сучасного етапу розвитку світової та української історичної науки. Ґрунтовні дослідження в цій галузі не можуть здійснюватися без постійних творчих контактів із досягненнями світової історико-теоретичної думки. Це дослідження присвячене аналізу концепції всесвітньої історії одного з найвидатніших представників історичної науки ХХ століття, теоретика міжнародних відносин, філософа, британського ліберального мислителя-гуманіста Арнольда Джозефа Тойнбі /1889–1975/, визначенню її місця і ролі у світовій та вітчизняній історіографії. Новизна дисертації зумовлена як самою постановкою теми, так і комплексним підходом здобувача до вирішення поставлених проблем. Тема дисертації стосується філософії історії та історіографії. Філософія історії знаходиться на стику багатьох гуманітарних наук: історії, філософії, соціології, культурології, релігієзнавства, політології, антропології, психології та багатьох інших. Вона певною мірою узагальнює досягнення цих наук і тому має важливе значення. Нині дуже плідні дослідження саме на межі традиційних дисциплін, оскільки вони дозволяють вивчати явища суспільного життя в цілому, що одне тільки й дає їх істинну картину. Одними з перших за це виступили відомі французькі історики ХХ століття, творці знаменитої історичної школи "Анналів" А.Берр, Л.Февр, М.Блок і Ф.Бродель. Вони виступали за синтез гуманітарних наук, який повинна здійснити історія. Зокрема, Ф.Бродель у 1958 році писав у своїй статті в журналі "Анналі": "Всі науки про людину, включаючи історію, взаємозв'язані. Вони говорять, або при-

наймі можуть говорити, однією мовою..."¹ За це ж виступав і А.Дж.Тойнбі.Тема дисертації дуже актуальна на новому етапі розвитку української історіографії в умовах незалежної держави, тому що в ній досі майже не розроблена. Зараз надзвичайно важливо, проаналізувавши творчість такого авторитетного представника західної історіографії та філософії історії, як А.Тойнбі, знайти в ній цінне, раціональне зерно для сьогодення. Тим більше, що його праці густо пересипані науково-теоретичними передбаченнями історичного розвитку.

Без ґрунтовної розробки даної теми неможливе збагачення української історіографії досягненнями світової історіософської думки. Це, звичайно, не означає, що А.Тойнбі був безпомилковим пророком, істиною в останній інстанції. Багато з його поглядів застаріли, є й фактичні помилки. Він і сам не претендував на роль "непогрішимого". Проте головне в тому, що сам його цивілізаційний підхід виявився плідним і спрямував у правильне русло пошуки істориків, суспільствознавців і культурологів.

Актуальність теми дисертації визначається також загальними тенденціями в історичній науці, які сформувалися під впливом багатьох чинників. У них знайшли відображення складні суспільні процеси перетворення державно-політичного та соціально-економічного устрою, які притаманні Україні наприкінці ХХ століття. У свою чергу, загальне спрямування суспільної свідомості до гуманітарних наук і, зокрема, до історії, стало надійною опорою духовного, національного та державного відродження українського народу. Запити, які

¹ Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность // Философия и методология истории. Сборник статей. - М., 1977. - С.128.

поставило суспільство перед історичною наукою, - на основі залучення нового історіософського матеріалу здійснити критичне осмислення та об'єктивне висвітлення перебігу історичного процесу - охопили і коло питань, що становлять предмет вивчення філософії історії та історіографії. Стихійність, поверховість у підходах до цих проблем спонукають істориків з наукових позицій висвітлити означене коло питань.

Предметом дослідження є еволюція концепції всесвітньої історії А.Тойнбі у взаємозв'язках із світовою та вітчизняною історіографією.

Об'єкт дослідження - праці А.Тойнбі, його попередників, сучасників і наступників, а також історіографія про нього.

Хронологічні межі роботи охоплюють час від IV століття до н.е. /Геродот і біблійні книги/ до наших днів, але в основному - останні дві третини ХХ століття.

Ступінь дослідженості теми. До творчості А.Тойнбі у світовій історіографії виявлявся величезний науковий інтерес. Однак у великій за обсягом критичній літературі розглядаються в основному політичні, соціологічні, філософські та релігійні погляди британського історіософа. Концепція А.Тойнбі в контексті світової історіографії ще не вивчена. Узагальнюючі дослідження з цієї проблематики у загальноукраїнському масштабі поки що відсутні. Визнаючи ступінь дослідженості теми загалом недостатнім, необхідно зазначити, що дана дисертація є однією з перших в Україні спроб висвітлення проблеми.

Концепція всесвітньої історії А.Тойнбі викликала зливу відгуків і критики ще в ході написання та публікації головної його праці - 12-томного "Дослідження історії"/1934-1961/. В останньому, 12-му томі британський історик вказав понад

100 відгуків на свою теорію, які з'явилися друком у 30-50-х роках. Причому поява концепції А.Тойнбі відразу ж викликала бурхливу полеміку не тільки серед професійних істориків, але й широкого кола західних суспільствознавців та громадськості. Ця велика увага пояснюється значною мірою тим, що глобальна історична візія А.Тойнбі, його філософське обґрунтування історії людства були незвичайні для історичної науки тих років. Тоді панував неокантіанський метод, який передбачав дріб'язкову фактографію і дрібнотем'я досліджень. Спроби ж подолати вузькість цього методу, які зокрема робилися французькою історичною школою "Анналів", перебували у зародковому стані. Представники цієї школи, незважаючи на зовнішню подібність поставлених завдань /подолання неокантіанства, неопозитивізму, відмова від фактографії, інтерес до вивчення цивілізацій, глобальної історії/¹, все ж підкреслювали своє неприйняття концепції та методу А.Тойнбі. "В основу періодизації історії вони поклали "цивілізації", під якими розуміли сукупність явищ і відносин в їх історичному розвитку і вважали, що це поняття відображає специфіку кожного конкретного суспільства в усій різноманітності його економічного, соціального, політичного і духовного життя"². Видатний французький історик, один із засновників школи "Анналів" Л.Февр, відгукнувся на появу першого тритомника "Дослідження історії" своєю статтею "Від Шпенглера до Тойнбі", написаною 1936 року³. Л.Февр тут порівнює А.Тойнбі з

¹ Див. Блок М. Апологія истории или ремесло историка. - М., 1973. - С.85, 101.

² Таран Л.В. Французька історіографія /70-ті роки XIX-80-ті роки XX ст./: Навч. посібник. - К., 1991. - С.51.

³ Февр Л. Вои за историю. - М., 1991. - С.72-96.

Дж. Фрезером, а "Дослідження історії" - з працею останнього "Золота гілка". Він називає А. Тойнбі істориком-есеїстом, на відміну від істориків-спеціалістів. Незважаючи на подібні, здавалося б, об'єкти дослідження - цивілізації і деяку близькість методологічних підходів /прагнення звільнитися від вузькості фактографічного підходу до вивчення історії/, Л. Февр дає досить різку оцінку концепції всесвітньої історії А. Тойнбі. Він вважає, що цивілізації являють собою різнорідні одиниці, кожна з яких має свою окрему історичну долю і виступає проти створення концепцій, які уніфікують розвиток цивілізацій, подібно до концепції А. Тойнбі.

Полемічний характер критики концепції А. Тойнбі особливо відчутний у 30-50-ті роки. Майже в усіх статтях чи монографіях говориться про монументальність дослідження англійського історика, широке, всесвітнє бачення ним історії, багатогранність порушених проблем. Усі, навіть найсуворіші критики, визнавали, що оригінальна тойнбіанська концепція всесвітньої історії дає великий творчий поштовх сучасним історикам. На кінець другої світової війни і повоєнний час припадає пік інтересу до творчості А. Тойнбі на Заході. Про його концепцію пишуть історики, філософи, соціологи, теологи та інші гуманітарії. Зокрема, американець Р. Нібур, один із найбільших теоретиків релігійного модернізму характеризує історико-теоретичний синтез свого товариша як комбінацію класичного /античного/, християнського та сучасного поглядів. Виділення автором "Дослідження історії" окремої цивілізації як первинної одиниці історичного процесу, на думку Р. Нібура, походить від класичної моделі. Уявлення про історичну долю, яка включає в себе елемент сво-

боди, про гордовитість як причину краху цивілізацій - це християнський додаток до класичної концепції історичної повторюваності. Нарешті, робить висновок Р.Нібур, тойнбіанська інтерпретація історії включає в себе сучасну ідею прогресу у вигляді уявлення, що піднесення і падіння цивілізацій є обертами коліс, які тягнуть колісницю історії вперед^I.

Одним із перших дав свою оцінку концепції А.Тойнбі російсько-американський соціолог П.Сорокін. Головну хибу теорії А.Тойнбі він вбачає, з одного боку, в біологізмі останньої, а з іншого, - в її замкнутості. Цінне ж, яке треба зберегти і розвинути, на думку П.Сорокіна, - це ідея історичного коловороту. Він приходить до висновку, що тойнбіанську теорію творчих факторів треба доповнити такими факторами, як роль "надчуттєвих і надраціональних геніїв", культурної свободи, щасливого збігу обставин тощо. П.Сорокін разом із А.Тойнбі взяли участь у першій міжнародній конференції товариства порівняльного вивчення цивілізацій, яка відбулася у 1961 р. в Зальцбурзі. Виступаючи на конференції і говорячи про явище циклічності як основу культурно-історичного процесу, П.Сорокін визнавав: "Данилевський називав це культурно-історичними типами, Шпенглер позначав це як високі культури, Тойнбі ставився до них як до цивілізацій, або єдиних і зрозумілих одиниць історичного дослідження, Кребер - як до великих культур, Нортроп - як до культурних систем, або світових культур. Я ж називаю це соціальними і куль-

^I Niebuhr R. Faith and History. A Comparison of Christian and Modern Views of History. - L., 1949. - P. 123.

турними суперсистемами"¹. Незважаючи на такі розходження, усі ці вчені досягли згоди в ряді положень: кожна з цивілізацій або типів культур відмінна від інших і ґрунтується на певному постулаті, який реалізується в головних проявах системи. Кожна така система являє собою щось відмінне від простої суми частин цілого, в якому частини зв'язані з цілим і між собою; воно розвивається за своїми власними законами, що не виключає впливу зовнішніх сил, хоча із зовнішнього світу цивілізація сприймає тільки те, що їй споріднене, відкидаючи решту.² Перша відома нам спроба систематичної реконструкції світогляду А.Тойнбі та одне з перших монографічних досліджень про нього належать відомому іспанському вченому Х.Ортезі-і-Гассету. Він вважає істотним мінусом концепції локальних цивілізацій розгляд їх ззовні, а не зсередини, що не дозволяє А.Тойнбі проникнути у внутрішню їх суть. Сам іспанський філософ прагне продемонструвати можливість розгляду цивілізацій зсередини, через мову, за допомогою історико-семантичного аналізу. Х.Ортега-і-Гассет детально розглядає питання походження цивілізацій у концепції А.Тойнбі³. Голландський історик Н.Барнес вказав на ідеалізм концепції А.Тойнбі: "Його система найвищою мірою ідеалістична. Я далекий від віри в історичний матеріалізм, але все ж ме-

¹ **The Problems of the Civilizations. Report of the First Synopsis Conference of the Society for the Comparative Study of the Civilizations. - Salzburg, 8 - 15 October, 1961. - L., 1964. - P. 5.**

² **Ibid. - P. 55 - 56.**

³ **Ortega-y-Gasset J. An Interpretation of Universal History. - N.Y., 1973. - P. 221.**

ні здається, що матеріальні зміни не можуть бути просто ігноровані"¹. Глибоко проникнув у суть концепції А.Тойнбі англієць П.Берк: "Трагедія цієї спроби порівняльної історії в глобальному масштабі, по-моєму, в наступному. У А.Тойнбі не було адекватного концептуального апарату. Використані ним терміни типу "виклик і відповідь", "відхід і повернення", "універсальна держава" виявились недосконалими знаряддями для праці"². Суть підходу А.Тойнбі до історії правильно визначив американець, професор К.Вайнтраут: "Тойнбі - філософ та історик, погляди якого знаменують спробу примирення концепції локальних цивілізацій з ідеєю єдності людської історії. Свідченням тому - цілісна еволюція його поглядів, що тяжіє до своєрідного екуменічного, єдиного охоплення подій всесвітньої історії... Тойнбі - західна людина, англієць, не зачарований Заходом... Істинно західна людина більше-не апологет Заходу і вона повинна дивитися на Захід із ширшої точки зору. Це саме те, що робить А.Тойнбі, і робить краще, ніж будь-хто сьогодні"³.

Отже, можна виділити три етапи у критиці концепції А.Тойнбі у західній історіографії.

I. У 30-50-ті роки переважала критика А.Тойнбі з неопозитивістських та неокантіанських позицій. Незважаючи на те, що британський історик побудував свою схему, використовуючи величезний фактичний матеріал, майже всі критики вважали, що закони, виведені ним, апріорні, що він довільно трактує

¹ Toynbee and History: Critical Essays and Reviews. - Boston, 1956. - P. 183.

² Burke P. Sociology and History. - L. etc., 1981. - P. 34.

³ Winetrou K. Arnold Toynbee: The Ecumenical Vision. - Boston, 1975. - P. 7, 104.

історичні факти і вибирає з них ті, які підходять до його концепції. Критика шукала в основному помилок А.Тойнбі у фактичному матеріалі, а також у оцінці ним тієї чи іншої стадії в розвитку тієї чи іншої цивілізації. Критики пояснюють ці помилки А.Тойнбі тим, що він вивів свою концепцію на основі вивчення античної історії і механічно переніс її на всі інші цивілізації, що призвело до багатьох суперечностей і помилок. Більшість критиків цього періоду не протиставляє А.Тойнбі своїх концепцій розвитку людства і їх зауваження мають окремих, частковий характер. Один із напрямів у критиці А.Тойнбі цього періоду - заперечення стадіального шляху розвитку цивілізацій та існування загальних історичних законів. Інший напрям можна назвати історико-економічним. Його нечисленні прибічники виділяли економічний фактор і його роль у розвитку цивілізацій.

2. У 60-70-ті роки увага критики до концепції А.Тойнбі послаблюється. Це сталося внаслідок того, що була доведена можливість виявлення закономірностей в історичному процесі, про що завжди твердив А.Тойнбі.

3. Нині, у 80-90-ті роки, інтерес до концепції А.Тойнбі став більш конструктивним. Критики А.Тойнбі починають переосмислювати його концепцію історії, хоча і зберігають критичне ставлення до неї. Тепер уже загальновизнано, що у вивченні глобальної історії він залишається неперевершеним майстром. Це пов'язано з тим, що і зараз гостро відчувається потреба в історичному синтезі, усвідомленні історії як єдиного і цілісного процесу. На перший план у критиці концепції А.Тойнбі в сучасній західній історіографії виходить творче засвоєння його спадщини, увага до найцінніших, найбільш плідних його ідей.

Після другої світової війни розпочався аналіз концепції А.Тойнбі й у радянській історіографії. Тут давалась тільки марксистська критика праць А.Тойнбі в цілому або окремих його ідей. Цікавою є і географія радянського "тойнбізнавства". Поряд із московською /Е.Араб-Огли, Є.Космінський, Ю.Семенов, В.Афанасьєв, І.Златкін, М.Конрад, А.Монгайт, Б.Губман, Є.Рашковський, О.Штаєрман, Ю.Бондаренко та інші/ і лєнінградською /І.Кон, А.Гольдберг, Н.Васильєва, Л.Гумільов, С.Кірхоглані, А.Мильников, А.Михайловська/ виникають й інші школи, де досліджується творчість видатного британського мислителя. Це передусім томська школа - Б.Могильницький, В.Мучник, Ж.Белова; горьківська школа - Г.Чесноков, В.Ізраїтель, Л.Максимов; казанська школа - А.Шофман і Н.Сергєєв; вірменська школа - Е.Маркарян, Г.Асланян та Ц.Арзаканьян. Для радянської "тойнбіани" кінця 40-х - початку 60-х років був характерний особливо великий спектр недоліків. Наслідком хибного уявлення про погляди А.Тойнбі була фальсифікаторська інтерпретація його історико-теоретичної концепції, наприклад, її ототожнення із шпенглерівською. У середині 60-х років ставлення до А.Тойнбі в радянській історіографії поступово змінюється. Поряд із критикою відзначаються також і позитивні сторони його концепції. Ряд праць цього періоду дають більш адекватне тлумачення поглядів А.Тойнбі. Важливою віхою в розвитку радянського "тойнбізнавства" стало листування А.Тойнбі з московським академіком-сходознавцем М.Конрадом. Воно частково опубліковане і має велике значення для аналізу концепції А.Тойнбі¹.

¹ Диалог историков. Переписка А.Тойнби и Н.Конрада// Новый мир. - 1967. - № 7. - С.174-185.

Найбільш детальний аналіз концепції А.Тойнбі в радянській історіографії можна знайти у трьох монографіях. Зокрема, Є.Рашковський правильно підмітив, що історико-теоретична побудова, здійснена А.Тойнбі, заглиблюється своїми витоками в англійську філософсько-історичну традицію, яка бере свій початок ще від Е.Гіббона та Д.Юма і передбачає своєрідне поєднання емпіризму з моралізацією і теологізацією історії¹. Однак автор не показує еволюції поглядів А.Тойнбі, не торкається інших його праць, крім "Дослідження історії", схематично подає ранній період його творчості. Заслуговує на увагу також монографія Ю.Семенова, який зробив спробу дати аналіз соціально-політичних поглядів англійського вченого. Проте Ю.Семенов практично ігнорує початковий етап еволюції поглядів британського мислителя і, як наслідок, – загальна картина розвитку світогляду А.Тойнбі виходить надто спрощеною². Автор останньої радянської монографії про А.Тойнбі – томський історик В.Мучник³. Ця праця – спроба біографічної реконструкції концепції А.Тойнбі, дослідження його творчості в динаміці. Однак далеко не з усіма міркуваннями В.Мучника можна погодитися.

Першим в Україні у 1982 та 1990 роках присвятив свої статті одному з аспектів концепції А.Тойнбі та його твор-

¹ Рашковский Е.В. Востокведная проблематика в культурно-исторической концепции А.Дж.Тойнби /опыт критического анализа/. – М., 1976. – С. 85–90.

² Семенов Ю.Н. Социальная философия А.Тойнби. Критический очерк. – М., 1980. – С.3–21.

³ Мучник В.М. В поисках утраченного смысла истории /генезис и эволюция исторических взглядов А.Дж.Тойнби/. – Томск, 1986.

чий біографії київський учений Ю.Павленко¹. Він правильно твердить, що А.Тойнбі, особливо в останні роки життя, шукає основи загальнолюдської єдності, розглядаючи історію як безперервний спрямований процес, що містить у собі цивілізаційні цикли. Проте у першій статті Ю.Павленко сильно недооцінював провідну роль релігійних діячів у процесі зародження цивілізацій і взагалі в історії. Він значно переглянув своє ставлення до концепції історії А.Тойнбі у своєму навчальному посібнику. Тут Ю.Павленко визнає вже величезну роль релігійного та ідеологічного фактора в історії людства. Спираючись на ідеї А.Тойнбі, він обґрунтовує поняття цивілізації як самодостатнього та автономного історичного явища надетнічного масштабу. Однак у своїй праці Ю.Павленко відступає від тойнбіанської тези про рівноправність і однаковий шлях розвитку всіх без винятку цивілізацій. Він довільно групує їх у дві штучно утворені категорії "Заходу" і "Сходу"; до першої він відносить античну і західну цивілізації, нібито побудовані за одним принципом, а до другої — усю решту людських цивілізацій². Це, на нашу думку, неправильне і спрощене трактування цивілізаційної різноманітності людства.

У 1993 році з'явилася перша публікація в українському

¹ Павленко Ю.В. Критический анализ теории зарождения цивилизации А.Дж.Тойнби // Теория и методы археологических исследований. Сборник научных трудов. — К., 1982. — С.89—110.

Павленко Ю.В. Арнольд Джозеф Тойнби. К 100-летию со дня рождения // Юбилей науки 1989. — К., 1990. — С.439—459.

² Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Навч.посібник. — К., 1996. — С.128.

журналі, повністю присвячена розгляду поглядів А.Тойнбі. Цікаво, що належить вона не спеціалісту-гуманітарію, а математику О.Толпигу, доценту Київського політехнічного інституту¹.

Цього ж року з'явилася й перша, досить ґрунтовна, дисертація в українській науці, присвячена творчості видатного британського вченого. Її захищено в Ужгородському університеті В.Скобником. Присвячена вона спеціальній темі взаємозв'язків цивілізацій Заходу і Сходу в концепції А.Тойнбі. В.Скобник прийшов до висновку, що найважливішим складником тойнбіанської теорії є своєрідна концепція Бога². Слабке місце у поглядах В.Скобника – це, як і в Ю.Павленка, спрощення того, що поняття "Схід" об'єднує зовсім різні цивілізації, як тепер існуючі, так і зниклі. Деякі з них значно ближчі до західної цивілізації, ніж до інших цивілізацій, довільно об'єднаних разом з ними у квазінауковому терміні "Схід".

Київський історик В.Ткаченко приходить до правильних висновків, що "у вивченні предмета історії України, очевидно, не обійтися й без урахування творчої спадщини видатного англійського дослідника А.Тойнбі... Хід подій на терені колишнього СРСР підтверджує правильність історіософської концепції А.Тойнбі щодо основних фаз циклічного розвитку цивілізації"³. Вихід у 1995 році в Києві першого українського перекладу скороченого двотомного варіанта десяти томів "До-

¹ Толпигу О.К. Кілька слів про Тойнбі // Філософська і соціологічна думка. – 1993. – № 5. – С.137–142.

² Скобник В.П. Взаємозв'язки цивілізацій Заходу і Сходу в культурно-історичній концепції А.Дж.Тойнбі. Автореферат дис. на здобуття вченого ступеня канд.істор.наук. – Ужгород, 1993. – С.13.

³ Ткаченко В.М. Україна: історіософія самоорганізації. – К., 1994. – С.18, 37.

слідження історії" А.Тойнбі супроводився дуже цікавою заключною статтею відомого історика О.Прицака. Він пише, що А.Тойнбі "свідомо обмежив свої дослідження двома ділянками: переїнами в суспільній структурі та переїнами у ставленні до релігії, вважаючи ці дві ділянки основними, важливішими від мистецтва, точних наук, технології та економіки"¹. Це ключ до розуміння концепції історії британського мислителя.

Мета і основні завдання дослідження. Виходячи з актуальності обраної теми та ступеня її розробки в історіографії, дисертант здійснює комплексний аналіз і узагальнення матеріалу щодо місця, ролі та значення концепції А.Тойнбі в історіографії. Враховуючи наукове, історіософське та практичне значення дослідження проблеми, недостатнє її вивчення, автор поставив загальною метою роботи виявлення закономірностей і тенденцій розвитку концепції історії А.Тойнбі в контексті всесвітньої та вітчизняної історіографії. Мета дослідження визначила структуру праці та її завдання. Враховуючи актуальність, а також існуючі суперечності й прогалини у висвітленні теми, спираючись на досвід розгляду поглядів А.Тойнбі, що наявний в історіографії, автор дослідження ставить своїм завданням дати розгорнуту характеристику концептуальної еволюції британського мислителя.

Методологічною основою дисертації є принципи об'єктивності та історизму, за якими вивчення і узагальнення історичних подій та історіографічних фактів можливе виключно на основі науково-критичного аналізу джерел. Лише такий підхід дає змогу не тільки з'ясувати, як і коли

¹ Прицак О. Арнольд Джозеф Тойнбі та його твір //Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. - Т. 2. - К.,1995. - С.372.

відбувалися ті чи інші події, але й виявити закономірності досліджуваних історичних подій та явищ. Цій же меті сприяло використання в роботі і проблемно-хронологічного методу, що дозволило автору викласти матеріал в логічно завершений і послідовній формі. Дисертант користувався також методами аналізу, синтезу, порівняльно-історичним та системним. Використання методів історичного аналізу та синтезу у висвітленні історичних явищ і процесів дозволило виділити загальні закономірності в розвитку досліджуваного об'єкта.

Джерельна база дисертації. Це дослідження побудовано на основі комплексного використання історичних джерел історіографії – творів істориків. Джерела можна поділити на кілька груп. До першої групи потрібно віднести праці самого А.Тойнбі. У першу чергу це всі українські та російські їх переклади, здійснені до останнього часу. Оскільки погляди А.Тойнбі пройшли значну еволюцію і більшість його праць, особливо раннього і пізнього періоду, не перекладена, автору довелося звертатися до творів А.Тойнбі, написаних в оригіналі, наприклад, "Вживання у майбутньому", "Зміна і звичка", "Людство і Мати Земля". Друга група джерел – вітчизняна і світова історіографія праць про А.Тойнбі, критика, використання та розвиток у ній його поглядів. Розглянуто також деякі концепції всесвітньої історії від стародавніх часів до наших днів, щоб показати місце серед них концепції А.Тойнбі та передумови її виникнення. Значна частина матеріалу з названих джерел досі не опрацьовувалася.

Наукова новизна, теоретична і практична цінність дослідження зумовлені як самою постановкою теми, так і комплексним підходом до вирішення проблемних питань. На основі залучення нових оригінальних матеріалів, уведених до

наукового обігу, вперше в українській науці проведено узагальнююче дослідження концепції історії А.Тойнбі в контексті світової і вітчизняної історіографії. Спеціальних досліджень з теми нашої дисертації немає і в історіографії країн СНД. Питання, порушені в даній праці, є новими і актуальними не лише для методології історичного дослідження в цілому, а й для дослідження української історії з огляду на закономірності світового цивілізаційного процесу, включення національної історії у культурні, політичні, економічні, духовні та інші процеси, які проходили у загальносвітовому масштабі. Це, в свою чергу, допомагає встановити причинно-наслідкові зв'язки у системі національне - загальнолюдське. Здійснено спробу синхронізувати концептуальні засади А.Тойнбі з сучасними йому історико-філософськими побудовами, показати місце видатного англійського вченого та його поглядів у теоретичних здобутках новітньої доби.

Практичне значення дисертації визначається постановкою проблеми та недостатньою її розробкою і полягає у тому, що опрацьовано, проаналізовано та узагальнено велику кількість джерел та історіографії. Основні положення та висновки, фактичний матеріал можуть бути використані при з'ясуванні складних проблем історії України та Східної Європи, написанні узагальнюючих і спеціальних праць із новітньої світової та англійської історіографії, читанні лекційних курсів і спецкурсів з новітньої історії, в курсах історії України та всесвітньої історії, політології, філософії історії, релігієзнавства, соціології та інших суспільствознавчих наук як у вузах, так і в середніх навчальних закладах.

Особистий внесок дисертанта у розробку досліджуваної проблеми полягає у новому підході до аналізу та оцінки

концепції всесвітньої історії А.Тойнбі в контексті світової та вітчизняної історіографії, у прагненні автора відійти від усталених у недалекому минулому одномірних суджень, наблизитися до зваженої, науково об'єктивної характеристики проблеми.

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Дисертація побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається із вступу, трьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури. Обсяг рукопису - 167 машинописних сторінок, не враховуючи список джерел та літератури.

П. Основний зміст дисертації.

У вступі обгрунтовано наукове значення і актуальність теми, показано ступінь її розробки, сформульовані мета і завдання роботи, вказано на новизну, теоретичну і практичну цінність дослідження, висвітлено особистий внесок дисертанта у розробку досліджуваної проблеми, визначено методологічні основи праці, предмет і об'єкт дослідження, хронологічні межі роботи, подано характеристику джерел і структури дисертації.

У першому розділі "Генеza концепцій всесвітньої історії на початок 30-х років ХХ століття" подано ретроспективний аналіз теорій всесвітньої історії з часів античності до початку ХХ століття. Тут розглядається історія розвитку концепцій всесвітньої історії від часів Геродота і створення Біблії. Особлива увага звертається на генезу теорій суспільного коловороту. Аналіз літератури дає можливість зробити висновок про зв'язок філософсько-історичної концепції А.Тойнбі з усіма попередніми теоріями історичного коловороту. На основі цього в дисертації показано широке суспільно-філософське тло для формування ідей циклічності та лінійності в

філософсько-історичній думці, що передувала А.Тойнбі. Нами запропонована періодизація основних концепцій всесвітньої історії: античні /Геродот, Полібій, Діодор/, християнські /Біблія, Ж.Боссьє/, мусульманські /Ібн-Хальдун/, нововропейські /Дж.Віко, Й.Гердер, Г.Гегель, К.Маркс, М.Данилевський, О.Шпенглер/, українські /Л.Мечников, М.Грушевський, І.Крип'якевич, М.Хвильовий/ /с.21-47/.

Другий розділ "Концепція А.Тойнбі як новий етап в історіографії" є ключовим у дисертаційному дослідженні. Генезу цивілізаційного підходу до історії А.Тойнбі розглянуто за біографічним принципом, що дозволяє простежити різнобічні впливи суспільного, ідеологічного, культурного та особистісного характеру, які стали основою формування А.Тойнбі-історика та склали підґрунтя для написання його головної праці – "Дослідження історії". Розуміння інтелектуальної біографії мислителя допомагає зіставити досліджувану концепцію з культурно-історичним контекстом, зрозуміти її вихідні дані і внутрішній розвиток. Дисертант реконструює життєвий шлях і наукову діяльність А.Тойнбі у світлі його поглядів. Розкрито питання, які він висвітлює у "Дослідженні історії": поле історичного дослідження, циклічна теорія розвитку цивілізацій, порівняльне дослідження цивілізацій, теорія їх класифікації, механізм росту /концепція "виклику і відповіді", творча меншість, механізм наслідування, закон "відходу і повернення"/, механізм надлому цивілізації /перетворення творчої меншості на панівну і більшості – на внутрішній пролетаріат, втрата соціальної гармонії та взаємодовіри між ними/, утворення універсальних держав і церков або світових релігій, героїчні віки варварських вторгнень зовнішнього пролетаріату, контакти між цивілізаціями у просторі й часі та закон і свобода історії /с.53-

97/. Метод А.Тойнбі – комплексний. Вивчаючи конкретні проблеми історії, вчений використовує порівняльний аналіз літератури і джерел як метод історичного дослідження. Здійснюючи ж теоретичні розробки, він застосовує історичні аналогії. А.Тойнбі надає істотного значення питанню методу, оскільки вбачає завдання філософії історії не просто у колекціонуванні окремих фактів, а в їх узагальненні та систематизації. Основою для систематизації історичних фактів у А.Тойнбі служить модель, складена з історії однієї або декількох цивілізацій, яка дозволяє шляхом зіставлення її з фактичним матеріалом вивести емпіричні закони історії. Проте ці закони не виходять за рамки простого емпіричного узагальнення. На нашу думку, це ще дискусійне питання.

У третьому розділі "Вплив А.Тойнбі на світову історіографію" якраз і простежується вплив видатного британського історика як на західну, так і на вітчизняну історіографію. Тут розглянуто історіософську спадщину великого англійця не лише з точки зору її розвитку послідовниками, а й звернено увагу на сторінки творчої співпраці А.Тойнбі з П.Сорокіним, проаналізовано оцінки творчого доробку А.Тойнбі К.Поппером, Х.Ортегой-і-Гассетом, проведено паралелі з творчістю представника екзистенціальної філософії К.Ясперса тощо. Серед послідовників А.Тойнбі були і ряд російських та українських учених. Під впливом А.Тойнбі розробив свою теорію всесвітньої історії російський вчений Г.Померанц. Він фактично відтворив погляди британського історика у близьких за значенням термінах. Інший учений – Л.Гумільов критикував тойнбіанську концепцію історії, особливо теорію виклику і відповіді, у декількох працях з позицій своєї біолого-географічної концепції всесвітньої історії, що, проте, не завадило йому чимало запози-

чити у А.Тойнбі, зокрема, до стадій "пасіонарності", які нібито проходять всі народи у своїй історії. Зазнали впливу А.Тойнбі й українські вчені-суспільствознавці – В.Скоблик, Р.Шпорлюк, Ю.Павленко, В.Ткаченко та ряд інших /с.132-161/.

Видатний англійський філософ К.Поппер визнає: "Мене часто стимулювали блискучі зауваження та ідеї А.Тойнбі"¹. Концепція А.Тойнбі має багато спільних рис із баченням всесвітньої історії видатним німецьким філософом К.Ясперсом, особливо з ідеями, викладеними останнім у праці "Витоки історії та її мета". К.Ясперс переконаний, як і британський учений, що історія як людська реальність визначається найбільшою мірою факторами духовними, серед яких головну роль відіграють релігія та ідеологія. Пробудження духу є, за К.Ясперсом, початком спільної історії людства, яке до того було поділене на локальні культури-цивілізації. Тільки початок цієї спільної історії людства відноситься німецьким філософом до "вісьового часу" /між 800 і 200 роками до н.е./, а А.Тойнбі – до кінця XV століття². Британський мислитель став популярним серед тих прошарків у США, в яких вперше зародилося глобальне мислення. На користь його популярності в Америці, безсумнівно спрацював і факт перетворення США на лідера західного світу. Однак найбільшого впливу А.Тойнбі зазнали американські вчені К.Квіглі та Ф.Бегбі, які створили концепції, подібні до тойнбіанської /с.107-132/.

Основні результати дисертації та висновки. У висновках підсумовано результати дослідження, зроблено необхідні узагальнення. Виявлено закономірності й тенденції розвитку концепції історії А.Тойнбі в контексті сучасної світової та

¹ Поппер К. Открытое общество и его враги. – Т.І. – М., 1992. – С.281.

² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С.30.

вітчизняної історіографії. Неможливо зрозуміти місце України серед інших держав світу сьогодні та й у світовому історичному процесі без застосування методу порівняльного вивчення цивілізацій, головним представником якого і був А.Тойнбі.

Філософсько-історична концепція англійського мислителя була однією зі спроб виходу з кризи історичної науки ХХ століття. Концепція А.Тойнбі має величезний вплив на подальший розвиток світової історіографії. Вона збагатила науку новими ідеями та концепціями, в широких масштабах започаткувала новий, цивілізаційний підхід до історії людства. Основні філософсько-історичні концепції, від яких відштовхувався А.Тойнбі – релігійна філософія історії, вчення Дж.Віко, О.Шпенглера та А.Бергсона.

Безумовною заслугою А.Тойнбі було виявлення незалежності цивілізаційного поділу людства від його расової та етнічної належності. Люди однієї раси можуть утворювати зовсім різні цивілізації. І, навпаки, в утворенні однієї цивілізації можуть брати участь представники різних рас. Навіть спорідненість народів за мовою може не відповідати їх цивілізаційній близькості. Отже, мовна, етнічна, антропологічна і навіть расова близькість зовсім не обов'язково відповідають близькості культурно-цивілізаційній.

Враховуючи висновки і основні результати дослідження, на захист виносяться такі основні положення:

1. Необхідно виділити такі основні групи концепцій всесвітньої історії: античні, християнські, мусульманські і новоєвропейські /починаючи з ХУІІ століття/.

2. Концепцію А.Тойнбі доцільно застосувати для висвітлення актуальних проблем історії України.

3. Близькість народів за мовою зовсім не означає обов'язкової близькості їх культур та цивілізаційних основ.

4. Цивілізаційна концепція А.Тойнбі має велике значення для вивчення історико-культурних процесів глобалізації, які завладіли світом на рубежі XIX-XX століть і розвиваються до теперішнього часу.

5. А.Тойнбі започаткував цивілізаційний підхід до історії людства.

6. Головний метод А.Тойнбі - порівняльне вивчення цивілізацій та їх взаємовпливів є продуктивним для сьогодення історичної науки.

7. Поділ на цивілізації в сучасному світі зберігається в основному в духовній сфері, з точки ж зору економіки і політики людство набуває всесвітнього характеру.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалась на засіданні відділу історії міжнародних зв'язків України та відділу української історіографії Інституту історії України Національної академії наук України. Теоретичні положення, висновки, узагальнення, практичні рекомендації були використані у виступах на наукових конференціях та в публікаціях, впроваджуються у викладацькій практиці та семінарських заняттях у Черкаському інженерно-технологічному інституті.

Ш. Зміст і положення дисертації викладено в таких публікаціях :

1. Місце концепції А.Тойнбі серед інших теорій історії людства // Збірник статей аспірантів і пошуковців Черкаського інженерно-технологічного інституту. - Черкаси, 1994. - С. 167-173.

2. Проблеми сучасної української історіографії в контексті концепції світової історії Арнольда Тойнбі // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції /Харків,

15-17 листопада 1995/. - Харків, 1995. - С.143-148.

3. Історія людства - історія народів чи цивілізацій? // Вісник Національної академії наук України. - К. - 1995. - № II-12. - С.8-9.

4. Концепція всесвітньої історії М.Грушевського і сучасна українська історіографія // Вісник Національної академії наук України. - К. - 1996. - № I-2. - С.82-87.

5. Концепція історії А.Дж.Тойнбі в українській історіографії // Збірник статей аспірантів і здобувачів Черкаського інженерно-технологічного інституту. Економіка, історія, суспільствознавство та мовознавство, психологія, педагогіка, менеджмент. - Черкаси, 1996. - С.74-78.

Марцинюк И.М. Концепция истории А.Тойнби и мировая историография. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Институт истории Украины НАН Украины, Киев, 1997.

Защищается рукопись, содержащая исследование концепции истории А.Тойнби в контексте мировой историографии. Рассмотрены концепции истории от древнейших времен до наших дней и показано место идей А.Тойнби среди них. Анализируется формирование исторического мировоззрения ученого, циклическая теория развития цивилизаций, влияние и критика его концепции в западной, советской и постсоветской историографии.

Martsyniuk I.M. The Conception of History by A.Toynbee and World Historiography. A dissertation to competition of academic degree of the candidate of historical science in speciality 07.00.06 - historiography, source authority and special historical branches of science. The Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences, Kiev, 1997.

The manuscript containing the investigation of the conception of the History by A.Toynbee in the context of the World historiography is defended. The conceptions of the history from the ancient times up to our days is considered and the place of the A.Toynbee's ideas among them is shown. The formation of the historical outlook of the thinker, the cyclic theory of the development of civilizations, the influence and criticism of his conception in the west, soviet and post-soviet historiography are analized.

Ключові слова: А.Тойнбі, цивілізація, класифікація, концепція, історіографія, закон, історія.

435862

Ав 37.273
АВ 37.273

Підписано до друку 25.02. 1997. Формат 60x84 1/16. Папір офсет.
Друк оперативний. Ум.др арк. 1,52. Тираж 100 прим. Зам. N 81

Редакційно – видавничий відділ ЧІПІ
257006, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 460, 4к.